

ONDŘEJ SRBA

NÁPIS NA TZV. ČINGISOVĚ KAMENI (ČINGGIS-ÜN ČILAFUN-U BIČIG)

Abstract

The article is a general representation of the first Mongolian written document (1225). Its main concern is with semantic analysis of historical important terms (qan, irgen, noyan, qamuy etc.), which occurred for the first time on the Stone of Činggis.

Keywords

The Inscription on the Stone of Činggis (Činggis-ün čilafun-u bičig), Preclassical Mongolian, Classical Mongolian, Mongolian script, Altaic languages, etymology, lexical analysis

Přesný původ mongolského písma je dosud předmětem sporů. Původní názor o převzetí ujgurského písma pro mongolštinu najmanským písařem Tatatungou v roce 1204 zmiňovaný v kronice dynastie Yuan (*Yuanshi* 元史, *juan* 124; Šagdar-süren 2001: 28) je v současnosti zastáván jen výjimečně, případně se připouští jako platný jen pro užší skupinu Mongolů sjednocených kolem Čingischána. Obvykle se předpokládá, že již před počátkem 13. století se užívalo sogdo-ujgurského písma pro jiné mongolské jazyky či dialekty než byl dialekt Čingischánova dvora. Přední mongolští akademici zastávají od 70. let 20. století názor, že mongolské písmo nebylo přežato od Ujgurů, ale přímo od Sogdů a dokládají tento názor buď důvody historickými (Šagdar-süren 2001), nebo (s větší přesvědčivostí) s poukazem na archaický charakter jazyka konzervovaného v pravopise mongolského písma (Tumurtoogoo 2006). Je třeba mít na paměti také konzervativní charakter ústní varianty literárního jazyka. Ačkoli se dochovalo velké množství písemných památek v obou potenciálních jazycích, od jejichž nositelů Mongolové písmo přejali, Sogdů a Ujgurů, jakékoli fyzické doklady mongolského písma do počátku 13. století se ani po sto letech intenzivních archeologických bádání v Mongolsku nepodařilo nalézt. Nejstarší památkou mongolského jazyka v mongolském (respektive ujuguro-mongolském) písmu zůstává nápis na tzv. Čingisově kameni, který pochází buď z roku 1225, nebo z doby nepříliš vzdálené od tohoto data.

Tento článek je prvním český psaným úvodem do stále neukončeného studia nápisu na Čingisově kameni, které provází moderní mongolistiku od jejich

počátků v první polovině 19. století až dodnes. Vedle stručného přehledu nejvýznamnějších studií analyzujících nápis a obecných poznámek k paleografii nápisu se bude článek věnovat především lexikálnímu výkladu obecných jmen (zvláště historicky významným termínům *ulus*, *irgen*, *qan*, *noyad*). Většinou se jedná o první doložený výskyt těchto stěžejních výrazů středověké mongolské společnosti v kontextu jazykově bezpečně mongolského prostředí. Historickému ani etymologickému rozboru vlastních jmen jsem se zde nemohl systematicky věnovat. Ostatní neméně důležitá část obsaženého lexika zde bude zmíněna jen okrajově a pro úplnost doplním poznámky ke gramatickému rozboru. K článku připojuji také český překlad nápisu, který dosud nebyl publikován.

1 Dílčí přehled dosavadních studií o Čingisově kameni

První zprávu o existenci kamenné stély přinesl G. I. Spasskij v časopise *Sibirskij věstnik* roku 1818. Tehdy již byla stéla umístěna v Něrčinsku. Původně se však nacházela u levého přítoku (Charchiraa) horního toku řeky Örlönggüi spojující se s řekou Ergüne a již při svém prvním převozu byla značně poškozena přelomením a naražením samotného textu. V roce 1832 byla stéla převezena do Petrohradu, kde se dodnes nalézá v muzeu Ermitáž. Kopie stély je umístěna před Mongolským národním historickým muzeem v Ulaanbaataru.

Od roku 1818 bylo nápisu věnováno velké množství studií, jejichž nejúplnější bibliografický soupis provedl Džančiv (2006: 24–25).

První seriózní pokus o transkripci a překlad nápisu uskutečnil I. J. Schmidt (1834), jehož značně zavádějící čtení výrazně poopravil Dordži Banzarov (1851), který sice také nedosáhl správného překladu, ale dokázal obsah textu spojit s událostí datovatelnou do roku 1224/1225, s čímž souhlasí většina pozdějších studií. Dodnes téměř bez výhrad uznávanou transkripci a překlad textu provedl v roce 1927 I. Kljukin (s výjimkou toponyma *Buq-a sučiqai*, které však před Kljukinem správně identifikoval již D. Banzarov). Srovnáním Kljukinovy a Banzarovovy verze dospěl k takřka dnes beze změn přijímanému čtení japonský mongolista S. Murayama (1950).

2 Text nápisu

2.1 Pojmenování textu

V mongolštině se pro označení této stély užívá názvů „Yisüngkeho kamenná stéla“ a „Čingisova kamenná stéla“ (*Yisüngke-yin čilayun-u bičig*, *Činggis-ün čilayun-u bičig*). Čingisovo jméno se však vyskytuje jen v souvislosti s vyjádřením okolnosti postavení stély a text samotný je chválou střeleckého výkonu Yisüngkeho a byl postaven v okolí jeho vlastního tábora Qarqir-a balyasun. Yisüngke byl synem Čingischánova mladšího bratra Chasara (Damba 2000: 18)

a je zmiňován v Tajné kronice Mongolů, u Rašid ad-Dína a v kronice dynastie Jüan (*Yuanshi*).

2.2 Transkripce textu

Nejnovější dostupnou transkripcí nápisu je transkripce v edici Tumurtogooa (2006: 9), kterou na základě srovnání starších transkripcí textu považují za nejlepší přijatelnou. V zásadě se tato transkripce shoduje s převodem do současné podoby klasického mongolského písma u Dobua (1983: 5) i s interpretací textu u Perleeho (1962).

Činggis qan-i

Sartayul irge da(γ)uliju bayuju Qamuy Mongγol ulus-un

noyad-i¹ Buqa-sočiqai² quriγsan-dur

Yisüنگke ontudurun γurban jayud γučı tabun aldas

-tur ontud(u)lay-a:³

2.3 Překlad

„Na shromáždění nojonů Všemongolské říše v [místě zvaném] Buqa-sočiqai [konaném poté, co] Čingischán (Čingischan) vyplnil Sartuuly (Chórezm), vystřelil Jisüنگe tak, že dostřelil do [vzdálenosti] tři sta třiceti pěti *aldů*.“

3 Jazykový rozbor

Vzhledem ke svému krátkému rozsahu je text nápisu na Čingisově kameni málo informativním zdrojem o mongolštině první poloviny 13. století. Jazyk stély nikterak nevybočuje z jazyka ostatních památek mongolského písma 13. století. S výjimkou slovesa *ontud-* je význam všech použitých slov známý. Rozdíly v překladu stély (např. u I. J. Schmidta a D. Banzarova) byly způsobeny odlišným čtením nápisu, nikoli odlišnou interpretací textu.

¹ Schmidt uvádí čtení *erten-ü* („dávny“, „dřívější“), které však nezapadá do kontextu nápisu. Dordži Banzarov a Morayama Šičiro uvedli čtení *arad-i* (lid+ACC). Damdinsüren uvedl čtení *irgen*. N. Kljukin a Perlee shodně uváděli čtení *noyad-i*, ke kterému se připojil i Dobu (1983).

² Tato dvě slova jsou na originále stély velice nejasná kvůli fyzickému poškození. Dobu (1983) se přiklonil ke čtení, které předložil Perlee.

³ Podle Dobua (1983) neobsahuje slovo *ontud(u)lay-a* vokál *-a-* (*ontudly-a*).

4 Lexikální rozbor

4.1 Historické pojmy na Čingisově kameni

qan

Užití *qan* jako titulu Čingise ukazuje, že v preklasické mongolštině nebyl ustálen významový rozdíl mezi krátkou a dlouhou výslovností (*qa'an*, psáno *qayan*) tohoto slova. Allsen (1994: 367) uvádí, že starý turkický titul *qayan* byl udělen teprve při volbě Ögödeje v roce 1229. Ve staré turkičtině již byly vžité oba etymologicky související výrazy *qan* a *qayan* (Drevnetjurkskij slovar' 1969: 405, 417).

V klasické mongolštině je obvyklé významové rozlišování dvojice slov *qayan* a *qan*, přičemž *qayan* (*xaan*) se používá jako označení vládce majícího moc nad všemi Mongoly až do 17. století a vzniku Džúngarského chanátu bezpodmínečně ze „zlatého rodu“ Čingisových potomků. *Qan* oproti tomu mělo označovat vládce nižší autority, mající moc pouze nad dílčími skupinami Mongolů. V nové době byl určujícím příkladem užívání rozdíl mezi čtyřmi chalchskými *qany* a mandžuským císařem (*qayan*). Ke konci mandžuské dynastie je doloženo výjimečné použití titulu *qayan* na pečeti nejmocnějšího ze čtyř chalchských chanů *Tüšiyetü qana*. Titul *qan* se vyskytuje také v náboženské titulatuře: např. linie převtělenců *nom-un qan*. Při vyhlášení samostatného Mongolska (1911) byl titul *qayan* udělen Jibjundamba qutuvtovi, zatímco čtyři chalchští chanové zůstali při titulech *qan*. V lidovém povědomí však patrně nikdy nedošlo k důslednému rozlišení a taktéž při výslovnosti literárního *qan* docházelo k dlužení, které navíc nese honorifikační významový odstín (např. *manae: Sae:n noy^an chaan ae:mag* „náš ajmag Sajn nojona“).

irge

Varietní forma slova *irgen* s anulovaným *-n*. Není jasné, zda je *-n* součástí kořene slova, nebo zda se jedná o sufix. Podle Dobua (1983: 5–6) je tvar *irge* v pozici významového předmětu před určujícím slovesem (*dauliju*) roven tvaru s vyjádřeným akusativem *irgen-i*. Cincius (1975: 326) připisuje tunguzsko-mandžuské výskyty slova vlivu mongolštiny (mandžuské *irgen* „lid, poddaní“, *irgen niyalma* „prostý lid“, nanajské *irge* „sídlo, osídlené místo“). Již v džurčenštině byla rekonstruována podoba *yih-rh-'óh-póh* „lid“ (Cincius 1975: 326). Kane (1989: 266) uvádí čínskou transkripci džurčenského slova 亦忒 *i-te* (pinyin: *yi-te*) s významem *min* 民 „lid“ a nabízí jej ke srovnání s mandžuským *irgen*.

V preklasickém i klasickém období lze mongolské *irgen* nejlépe překládat jako „lid“. V 18. a 19. století a ve Vnitřním Mongolsku neoficiálně se běžně užívá jako označení Číňanů (v kontrastu k Mongolům, ale nikoli hanlivě). Ve zmíněném období je možné hledat jistou významovou opozici ve slovech *irgen/irged* (usedlý lid) a *arad* (kočovníci).

Domnívám se, že v klasické mongolštině mandžuského období získal výraz *irgen* významový odstín jako označení veškerých obyvatel oblastí podřízených mandžuskému císaři. Tomu nasvědčují definice z 18. století:

Tngri-yin dourakin-u kümün-i irgen kememüi: (Všichni lidé v podnebesí se nazývají *irgen*.) (*Qorin nigetü tayilburi toli*, 1977: 97.)

Je pravděpodobnější, že výraz *tngri-yin douraki* označuje pouze oblast vlivu mandžuské říše.

Také v pozdněklasické mongolštině (počátek 20. století) je definice slova *irgen* spjata s čínským kulturním pozadím: *Tngri-yin dourakin-u kümün arad qamuy qar-a terigüten-i irgen kememüi*: ... *Erten-ü bičig deger-e bičig-ün kümün. tariyačín. üiledbüričín. qualduyačín-i dörben irgen kemejüki*: (Veškerý lid, především všichni obyčejní/prostí/poddaní lidé v podnebesí se nazývají *irgen*. ... Ve starých knihách se nazývají vzdělanci, rolníci, řemeslníci a obchodníci „čtveřým lidem“.) (*Qorin naimatu tayilburi toli* 1988: 319).

qamuy

„Vše, veškerý, úplný (bez výjimky)“. Stará turkičtina i klasická mongolština (a většina mladších turkických i mongolských jazyků) sdílí kořen *qam-* i řadu jeho odvozenin ve foneticky a významově nezměněné podobě.

turk. *qamu*, *qamay*, *qamuy*, *qamiy* (Drevnetjurkskij slovar' 1969: 414–416); mong. klasické písmo *qamuy*, mong. jasné písmo *xamuy*, mong. chalchská výslovnost *chamag*

turk. *qamayun*, *qamuyun*, *qamiyun*; mong. tvar s genitivem *qamuy-un*

V mongolských jazycích je však odvozenin od kořene *qam-* ve významu úplnosti, celistvosti a shromažďování či seskupování více. Ojratské dialekty znají zesilující částici *xam*: *nege šahaahaaran nayan šahaagi xam cokin avxa* „sestřelit osmdesát kůstek *šagaj* jediným vrhem jedné kůstky“ (Todajeva 2001: 49). Význam původního *qam-* vyplývá například z ustáleného sociativního spojení ve slově *qamtu* „ve spolku s, společně s“, v klasickém jazyce obvykle ve vazbě s předchozím genitivním a následným instrumentálním sufixem (*-yin qamtu-bar*). Druhotně jsou odvozeny slovesné základy *qamtu-*, *qamtudqa-*, *qamtura-* „spojit se, spolčit se, spolupracovat“. Význam seskupování je přítomen i ve slovesném *qamji-* „spojit se (s někým), přijít na pomoc“. Příbuzná bude pravděpodobně rozšířená forma *qamiy-a* (*qabiy-a*) „přináležející, mající vztah; vztah, vazba“ (Kovalevskij 1844: 805) a od ní dále odvozené *qamiyara-* „přináležet; spravovat (související záležitosti)“. Méně jasná je souvislost s *qamu-* „uložit nakupené věci na správné místo“ (Kovalevskij 1844: 806) a odvozené *qamur-/qamura-* „sebrat, uchvátit, nashromáždit (pro sebe)“ (Kovalevskij 1844: 809).

ulus

1. lidé (obecné označení neurčitého množství lidí), národ (přenesené označení definovatelné skupiny lidí obvykle určitého státu či území), v hovorovém jazyce přibírá doplňkový kvantitativní sufix (určitého menšího množství) –*ud*.

2. stát, království, říše

3. vládnoucí dynastie (*Yüwan ulus*, *Manju ulus*, *Čing ulus*)

Ulus označuje spíše populační aspekt státu, na rozdíl od slova *orun* označujícího výhradně území (i v širším, například kulturním vymezení: *Töbed orun*,

Časutu orun „Tibet“). Význam je zřejmý ze spojení *ulus-un orun* „území státu“ (Kovalevskij 1844: 403).

noyad

Plurál od slova *noyan* („představitel, pán, vrchnost“) je poměrně hojně doložen v památkách preklasického i klasického období. V literárním jazyce je přirozený i v současnosti, v hovorovém jazyce se často vyskytuje v rozšířené variantě se zdvojeným plurálovým sufixem *noyad-ud* (*nojduud*).

Ve svém původním významu slovo *noyan* označovalo pouze vysoké vojenské představitele, obvykle velitele základních vojenských jednotek *mingyan*. Teprve s postupným snižováním vojenského charakteru mongolské aristokracie a společnosti a zavedením rozvinutější titulatury mandžusko-čínského původu v druhé polovině 18. století se výraz oprostil od vojenských konotací a stal se obecným označením výše postavených v kontrastu k osobám služebným, poddaným. Süchbaatar (1997: 148) uvádí etymologii od čínského honorifikačního označení výše postavených osob *laoye* 老爺.

aldas

Délková míra, sáh. Převod na metrické míry v žádné z dostupných studií není uveden.

Výkladové slovníky klasické mongolštiny uvádějí následující definice:

goyar yar-i köndelen sungyaju kemnegsen kemjiy-e-yi alda kememüi: basa tabun toqui-yin kemjiy-e-yi nige alda. arban toqui-yin kemjiy-e-yi nigen qous alda kememüi: (Míra, která se naměří, pokud se ruce roztáhnou rovně do šířky, se nazývá *alda*. Taktéž se rovná jedna *alda* pěti *toqui*, deset *toqui* se nazývá dvojitá „*alda*“.) (*Qorin naimatu tayilburi toli* 1988: 94)

Podobné výklady uvádí i starší *Qorin nigetü tayilburi toli* (1977: 28). Pokud *toqui* („loket“) má metrický ekvivalent 0,32 m (*Bolšoj akademičeskij mongol'sko-russkij slovar'* 2001: III 235), poté by 335 *alda* čítalo 536 m.

a) *goyar yar köndelen sunyaju kemnegsen kem-i alda kememüi:* (Míru, která se naměří, když se obě ruce vodorovně roztáhnou.)

b) *goyar yar sungyaju nigente kemnegsen-i inü nige alda kememüi:* (Jednorázové naměření roztažených obou rukou se nazývá jeden *alda*.)

yurban jayud yučü tabun

Specifickým prvkem preklasického jazyka je použití plurálního sufixu *-d* u číslovky *jayun*. Užití plurálních sufixů složených číslovek je ojedinělé i v památkách preklasického jazyka. Přitom zde dochází ke shodě určujícího a určovaného jména (touto dvojicí je *jayud + aldas*), která tak obě nesou plurální sufix.

Plurálový sufix u číslovky sto se objevuje například v Tajné kronice *Mongyol-un niyuča tibčiyän* (oddíl 195):

jekede deližü qarbuvasu jesün žayud alda yažar-a qarbuju; tatan deližü qarbuvasu tabun žayud alda yažar-a qarbuju. (Sum'jaabaatar 1990: 499–500)

„Pokud [luk] velice roztáhne a vystřelí, dostřelí 900 *alda*, pokud luk [mírně] natáhne a vystřelí, dostřelí 500 *alda*.“

4.2 Poznámky k vlastním jménům, etnonymům a toponymům

Činggis

Diskuze o významu jména či spíše titulu Činggis přesahuje cíle tohoto článku. Nejčastěji přijímanou teorií je v souladu s mongolským jazykovým myšlením vztahování jména Činggis ke slovu *tinggis/tenggis* (obecně velká vodní plocha - moře, oceán, velké jezero), synonymem titulu Činggis qayan je tudíž Dalai qayan (doslova: „vládce velký jako moře“, mohutný, svrchovaný vládce) (Perlee 1962: 12–13).

Sartayul

S výjimkou prvních výkladů I. J. Schmidta, který Sartuuly považoval za označení Karakitanské říše (*Qar-a kitad*) a Dordži Banzarova, který již správněji viděl v Sartuulech obyvatele Chivy (Buchary), se všichni badatelé shodují, že Sartuulové zmiňovaní na Čingisově kameni jsou obyvatelé Chórezmu. Ve středověké mongolštině označovalo *Sarta(γ)ul* všeobecně veškeré muslimské osídlení na západě. V původní čínské edici Tajné kroniky Mongolů bylo etnonym Sartayul překládáno výrazem *Huihui* 回回.

Buqa-sočiqai

Objevují se také čtení Buqa sujiqai na základě záznamu o Buqa-Sujiq u Rašíd ad-Dína (Dordži Banzarov 1955: 192–3). Čtení *buqa* s významem „jelen“ není přijímáno, protože zápis tohoto slova v mongolském písmu je *buγu*. Starší badatelé počínaje Dordži Banzarovem se bez dalšího odůvodnění domnívají, že místo se nalézalo v okolí Irtyše. Přesnější lokalizaci místa se věnoval D. Džamsrandžav (1985).

Yisüngke

Perlee (1962) navrhl čtení *Yisüngge* a analyzuje jméno jako spojení číslovky devět (*visü-*) a mongolsko-mandžuského slovo tvorného sufixu *-ngge*.

3.3 Poznámky ke slovesům

dauli(+ju)

Sloveso užívané především v preklasickém jazyce, známé ale i v klasickém období.

Dauliqu - čerig dayin-u γajar-tur uulyalaju olja abqui-yi dauliqu kememüi: (Když vojsko ve válce silou uchvátí nějaké místo a vyplení jej, nazývá se to *dauliqu*.)

Qorin naimatu tayilburi toli (1988: 1452).

V původní čínské edici Tajné kroniky Mongolů je k tomuto slovesu přiřazen význam *lu/luo-zhe* 擄著 „zajmout, oloupit, vyplenit“. V současné mongolštině odpovídá slovesu *oljalaqu*.

Tumurtooo, D. (2006: 9) uvádí slovo v podobě *da(γ)uliju* s konsonantem *γ* v záorce, čímž patrně vyjadřuje přesvědčení, že zápis slova na Čingisově kameni nese vliv fonetického oslabování *γ* ve většině hláskových sekvencí typu *V+γ+V* na *V+‘+V*. Většina sekvencí typu *V+γ+V* se ve vývojové fázi střední mongolštiny změnila na dlouhé vokály. Tato změna byla natolik pravidelná, že inspirovala vznik velmi rozšířeného názoru, že sekvence typu *V+γ+V* byly pouze grafickým způsobem zápisu dlouhých hlásek či dvojhlásek.

Perlee shledává příbuzné slovo v kitanském slově *douliben* („pacifikovat“) (Perlee 1962: 14).

bayu(+ju)

Spadnout, klesnout, sestoupit. Sloveso běžné ve všech obdobích vývoje mongolštiny. Výskyty v preklasickém období viz Tumurtooo (2006: 312).

quri(+γsan)

Sloveso *quri-* se v této konkrétní variantě vyskytuje pouze v preklasické mongolštině, klasická mongolština zná jiné deriváty téhož kořene (*qura-* shromažďovat se, *quralduqu* shromažďovat se, *quriya-* shrabovat, sbírat, shromáždit, *qurim* oslava, hostina, svatba). Význam slovesa *quri-* je však zcela jasný a ekvivalentní k *qura-*, což potvrzuje i původní čínská edice Tajné kroniky Mongolů udávající čínský překlad *ju* 聚 a *juhui* 聚會 (shromažďovat se, hromadit se). V témže významu vystupuje také v preklasickém fragmentu mongolské Alexandreidy (*Su-lqarnai-yin tuyuji*):

... *nöked-iyer quriju teyin ögülebe*. ...

... když se shromáždili druhové, takto pravil ... (Tumurtooo 2006: 197, 12b2.).

V klasickém období má stejnou grafickou podobu jako *quri-* sloveso *qori-* s významem „zajmout (ve vězení), zavřít (v ohradě), zabránit (v průchodu)“ apod. Již v památkách preklasického období je výskyt slovesného kořene *qura-* běžnější než *quri-* (Tumurtooo 2006: 536–537).

***ontud(+ur-un)* [ontud+u+r-un]**

Slovesný kořen patrně není v preklasickém jazyce ani ve slovnících klasického jazyka doložen. Dobu (1983) vysvětluje význam slovesa *ontud-* opisem *jöb mergen tosqu* „správně a zkušeně/zručně zasáhnout (střelbou)“. Podobně Damdinsüren vysvětluje význam slovesa jako „dostřelit, nechat dopadnout šíp“. (*Sumu tosqu yajar-i sumu ontudqu yajar gejü qayučin bičig-tü kelegsen bayiday*. „Ve starých textech se místo dopadu šípu nazývá *sumu ontudqu yajar*“.) (Damdinsüren 1999: 52)

Perlee (1962: 20–21) sloveso analyzuje jako spojení *on+tusqu/on+tudqu*, přičemž význam slova *on(g)* odvozuje z turkického „správný“. Vzhledem k tomu není význam *ontud-* pouze střílet (takový význam má *qarbuqu*) nebo střílet

na dálku (takový význam má naopak *qayimsuqu*), ale „správně/přesně střilet do terče/přesně mířit“. Příbuzné je také sloveso *onuqu* přesně mířit, z něhož se v buddhistické terminologii vytvořilo jméno *onul* (praxe), které bylo ve 20. století mylně použito pro evropský pojem „teorie“, zatímco pro praxi se používalo ruské slovo *praktika* až do zavedení mongolského *dadlaga*.

3.4 Poznámky ke gramatice

3.4.1 Suffixy jmenné

Zápis a používání jmenných sufixů v nápise na Čingisově kameni jsou zcela pravidelné v rámci preklasického období.

-un – sufix genitivu, zápis odpovídá obvyklé ortografii klasického i preklasického období (forma *-un* navazující na bezprostřední kořeny slov končící souhláskou).

-i – sufix akusativu, zápis odpovídá obvyklé ortografii klasického i preklasického období (forma *-i* navazující na bezprostřední kořeny slov končící souhláskou). V obou případech výskytu na Čingisově kameni (*Činggis qan-i ...*, *noyad-i ...*) je akusativ použit k definování činitele děje, který je vyjádřením okolností, při níž došlo k ději vyjádřenému v následující části výpovědi.

-dur a *-tur* – suffixy dativu-lokativu. Grafická podoba obou fonetických variant sufixu je shodná, jak je obvyklé v preklasickém a raně-klasickém období. Jejich rozlišení v transkripci vychází ze zvyklostí gramatiky klasického období (*-dur* následuje po slovech ukončených na *n*, *m*, *l*, *n*, *ng* a vokálech, *-tur* následuje po *b*, *ɣ/g*, *r*, *s*, *d/t*).

nulový sufix – užití jména ve významu lokalizace nebo cíle pohybu bez užití gramatického sufixu (nulový sufix) je běžným jevem ve všech obdobích vývoje mongolštiny (srov. *chot javna* „jedu/pojedu do města“, *Gandan buuna* „u Gandanu vystupují“ apod.). Na Čingisově kameni se nulový sufix ve významu lokalizace objevuje u toponyma *Buqa-sočiqai*.

3.4.2 Suffixy slovesné

-ju – *converbum imperfecti*.

-γsan – *nomen perfecti*. V preklasickém období se sufix *-γsan/gsen* užíval výhradně ve jmenné funkci jako přívlástek ke jménům. Teprve v pozdní hovorové mongolštině centrálních dialektů se začal tento sufix používat pro vyjádření minulosti v přísudku, jak je běžné v současné moderní spisovné mongolštině. Funkci finálního sufixu minulého času plnil v preklasickém období sufix *-luy-a/lüge* (*-l-a/l-e*). Čistě atributivní funkce jmenovaného sufixu se zpravidla zachovávala i ve formalizovaném klasickém literárním jazyce 17.–19. století. Původní funkční rozlišení

-r-un – Suffix příznačný pro preklasické období, z aktivního používání vymizel již v klasickém období (18. století). Jeho poměrně vzácný výskyt je důvodem mnohých sporů o jeho přesný význam a klasifikaci. Oddělené psaní *-r-un* vytváří dojem, že se jedná o slovesné jméno následované genitivním sufixem, v dolože-

ných příkladech se však chová čistě jako konverbum. Užití sufixu na Čingisově kameni odpovídá charakteristice uvedené u Orlovskoj (1984: 181), že forma na *-r-un* se vyskytuje u sloves pohybu a stávání se, v době jejichž průběhu nebo po jejich zakončení dochází k dalšímu ději. Zároveň může být děj slovesa ukončeného *-r-un* příčinou děje dalšího slovesa.

Definici, že sloveso ukončené pomocí *-r-un* může vyjadřovat způsob, jakým se odehrává děj uvedený v další části výpovědi (Orlovskaja 1984: 182) považují rovněž za relevantní k příkladu na Čingisově kameni s upřesněním, že sloveso ukončené na *-r-un* uvádí děj v obecné rovině a zbytek výpovědi tento děj rozvíjí (určuje způsob průběhu děje). *-r-un* může také ukončovat celou výpověď nebo její část bez evidentního vlivu na pokračování výpovědi (Orlovskaja 1984: 182).

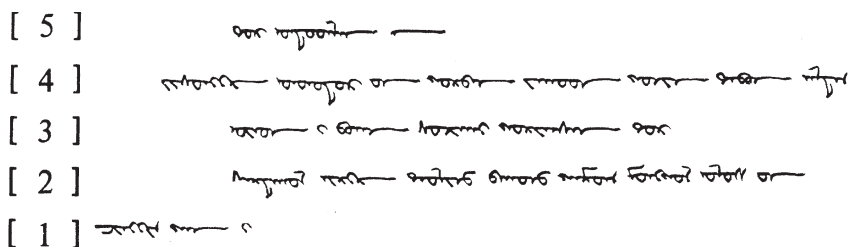
-(a)γ-a – finitní tvar (*presens perfecti*) označující v klasickém období minulý děj nebo spíše uskutečněný či právě uskutečňovaný děj (Orlovskaja 1984: 95–96). V tomto kontextu užití sufixu na Čingisově kameni nabízí možnost ke srovnání s ostatními památkami preklasického období, které by přineslo přesnější definici jeho významu.

5 Poznámky k paleografickému rozboru nápisu

Výška jednotlivých sloupců se řídí společenským postavením osob, které jsou v nich pojmenovány. Čingischánovo jméno je zapsáno od nejvyšší pomyslné linky, jméno Yisüngkeho má pozici vyšší než základní text, ale nižší než Čingischán. Sloupce 2, 3 a 5 začínají od základní střední linky. Žádná osoba v ponížném postavení vůči dvěma jmenovaným není jmenována, proto zde schází případ sloupce začínajícího pod střední linkou. Tento jev vyskytující se v mongolských, mandžuských i čínských textech se nazývá *mör tedkekü* (podpírat sloupec), *mör debsigülkü* (pozvedat sloupec) a byl v úřední i soukromé korespondenci zcela běžný až do počátku 20. století.

- *-s* na konci slova se v dokumentech preklasického období a raného klasického období (do počátku 18. století) zapisovalo dvěma způsoby: *-ᠰ* a *-ᠰ*, z nichž druhý býval běžnější.
- Zápis konsonantů *j* a *č* není v písmu rozlišen a bývá zapisován podle zvyku pisaře jak v podobě blížící se dnešnímu *č*, tak i v podobě blížící se dnešnímu *j*.
- *Q* a *γ* na začátku slova nevybočuje směrem doprava pod základní linku jako v klasickém období.
- Písmena *n* a *γ* byla zapisována bez diakritických teček (*čeg*), které sice byly podle tradice k těmto písmenům přiřazeny již při reformách Čojdži Odsera na počátku 14. století, ale téměř bez výjimky se neobjevují v textech dříve než v první polovině 18. století. Zvláště chybné zaměňování *n* a tzv. kornky *titim* (původně alef semitských hláskových písem) vedlo k častým neporozuměním originálu již u mingských editorů Tajné kroniky Mongolů. Tečky nad *n* a *γ*, které na Čingisově kameni nacházíme, byly zcela jistě doplněny až v 18. století. Koncem 18. a v 19. století bylo doplňování teček

do rukopisů ze 17. století běžnou záležitostí, jak dokládá velké množství řadových náboženských rukopisů.

LITERATURA

- ALLSEN, T. 1994. The rise of the Mongolian empire and Mongolian rule in north China. In: *The Cambridge history of China*. Ed. D. Twitchett – J.K. Fairbank. Vol. 6. Cambridge University Press.
- BANZAROV, D. 1955. Objasnenije mongol'skoj nadpisi na pamjatnike knjaza Isunke, plemjannika Činggis-chana. In: *Sobranije sočinenij*. Moskva, 186–206.
- DAMBA. *Mongyol-un üy-e ularil-un bičig*. Kökeqota: Öbür mongyol-un arad-un keblel-ün qoriy-a.
- DAMDINSÜREN, C. 1999. *Mongolyn uran dzochiolyn tojm*. Ulaanbaatar, s. 49–52. (První vydání 1957, s. 24–35).
- DOBU. 1983. *Uyiyurjin mongyol üsüg-ü durasqaltu bičig-üd*. Begejing: Ündüsüten-ü keblel-ün qoriy-a.
- DŽAMSRANDŽAV, D. 1985. „Bucha sudžigai“ gedeg nerijn učir. In: *OUME-ijn IV ich chural. I boti*. Ulaanbaatar, 455–458.
- KANE, D. 1989. *The Sino-Jurchen vocabulary of the Bureau of interpreters*. Bloomington: Indiana University.
- KLJUKIN, I. 1927. *Drevnejšaja mongol'skaja nadpis' na Chorchiraskom („Čingischanov“) kamne*. In: *Trudy Gosudarstvennogo Dal'nevostočnogo Universiteta, Serija VI., No 5*. Vladivostok.
- MURAYAMA, S. 1950. Über die Inschrift auf dem „Stein des Cingis“. In: *Oriens, vol. III., №1*. Leiden, 108–112.
- ORLOVSKAJA, M.N. 1984. *Jazyk „Altan tobči“*. Moskva: Nauka.
- PERLEE. 1962. *Gurvan ögüüel*. *Studia Mongolica Instituti linguae et litterarum Academiae scientiarum Reipublicae Populi Mongoli*, Tomus III, Fasciculi 13–15. Ulaanbaatar: ŠU Akademijn chelvlech üjldver.
- SCHMIDT, I.J. 1834. Bericht über eine Inschrift aus der ältesten Zeit der Mongolen-Herrschaft. In: *Mémoires de l'Académie de Sciences de St.-Petersbourg, VIIe série, vol. II*, 243–256.
- SPASSKIJ, G.I. 1818. Drevnosti Sibiri. In: *Sibirskij vestnik*, časť IV, otd. II, 116–124.
- SUM'JAABAATAR, B. 1990. *Yuan chao bi shi 元朝秘史 Mongyol-un niyuča tobčiyān. Üsgijn galig*. Ulaanbaatar.
- ŠAGDARSÜREN, C. 2001. *Mongolčuudiin üseg bičigijn товчоон*. Ulaanbaatar.
- TUMURTOGOO, D. (ed.) 2006. *Mongolian Monuments in Uighur-Mongolian Script (XIII-XVI Centuries). Introduction, Transcription and Bibliography*. With the Collaboration of G. Cecegdari. Institute of Linguistics, Academia Sinica.

Slovníky

- Bolšoj akademičeskij mongol'sko-russkij slovar'*. 2001. Institut jazyka i literatury Akademii nauk Mongolii; Institut jazykoznanija Rossijskoj akademii nauk. Moskva: Academia.
- CEVEL, JA. 1966. *Mongol chelnij tovč tajlbar toli*. Ulaanbaatar: Ulsyn chevlelijn chereg erchlech choroo.
- CINCIUS, V.I. (red.) 1975. *Sravnitel'nyj slovar' tunguso-maňčžurskich jazykov. Materialy k etimologičeskomu slovarju*. Leningrad: Nauka, Leningradskoje otdelenije.
- Drevnetjurkskij slovar'*. 1969. Red. V.M. Nadeljajev – D.M. Nasilov – E.R. Tenišev – A.M. Ščerbak. Leningrad: Nauka.
- KOVALEVSKIJ, O. 1844. *Mongol'sko-russko-francuzskij slovar'*. Kazaň: Univerzitetskaja tipografija.
- Mongyol kelen-ü toli*. 1997. Mongyol kelen-ü toli nayirayulqu duuyulang. Kökeqota: Öbür mongyol-un arad-un keblel-ün qoriy-a. (Vytištěno teprve v roce 1999.)
- Mongol chelnij delgerengüj tajlbar toli*. 2008. Tavan boti. Red. L. Bold. Ulaanbaatar: Šindžlech uchaany akademi, Chel dzochiolyn chüreelen.
- Qorin naimatu tayilburi toli*. 1988. Uspořádal Namjilm-a. Kökeqota: Öbür mongyol-un arad-un keblel-ün qoriy-a. (Vytištěno teprve v roce 1994.)
- Qorin nigetü tayilburi toli*. 1977. Uspořádal Öbür mongyol-un mongyol kele udq-a jokiyal teüke sudulqu yajar. Kökeqota: Öbür mongyol-un arad-un keblel-ün qoriy-a.
- SÜCHBAATAR, O. 1997. *Mongol chelnij char ügijn tol'*. Ulaanbaatar: Mongol ulsyn šindžlech uchaany akademi Chel dzochiolyn chüreelen.
- TODAJEVA, B.CH. 2001. *Slovar' jazyka Ojratov Siňczjana*. Elista: Kalmyckoje knižnoje izdatelstvo.
- ZACHAROV, I. 1875. *Polnyj maňčžursko-russkij slovar'*. Sankt-Peterburg.

THE INSCRIPTION ON THE STONE OF ČINGGIS (ČINGGIS-ÜN ČILAGUN-U BIČIG)

The inscription on the Stone of Činggis or Yisüngke dated usually into 1224/1225 is currently the oldest Mongolian written document and one of the oldest fields of concern of Mongolian studies in Europe. This article brings a brief review of the scholarly research concerning the inscription since 1818. Transcription, translation and language analysis are based on the latest transcriptions published by Perlee (1962), Dobu (1983) and Tumurtogoo (2006). The purpose of the article is to offer an exact Czech translation of the text based on the analysis of its individual words (especially important historical terms *irgen*, *ulus*, *qan*, *noyad*, *qamuγ*) and their meaning in the preclassical and classical periods. The article is closed by modest remarks on the palaeographical features of the inscription.

Ondřej Srba
Ústav jazykovědy a baltistiky
Filozofická fakulta Masarykovy university
Arna Nováka 1
602 00 Brno
Česká republika
e-mail: ondrejsrba@gmail.com